

TURKIY TILLAR TARIXIDA KO'PLIK QO'SHIMCHASI – LAR VA UNING SHAKLLANISHI

Nig'monov Abdulazizxon Safiyullo o'g'li,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi o'qituvchisi

Elektron pochta: hei_long55@mail.ru; tel: (90) 999-18-34

Turkiy tillarda birlik va ko'plik son masalasi nazariy grammatikaning dolzarb va munozarali masalalaridan biri bo'lib, bu masalaga oid tadqiqot ishlarining ko'pligi ham fikrimizni isbotlaydi. Son kategoriyasini o'rganish turkiy tillarning shakllanish va rivojlanish tarixi bilan bevosita bog'liq bo'lib uzoq davrlarga borib taqaladi. Ushbu maqolada bugungi kun turkiy tillarida ko'olik kategoriyasini yasagan –lar affiksi va uning taraqqiyotiga oid masalalarga to'xtalib o'tmiz.

Tayanch so'z va iboralar: son kategoriyasi; ko'paytirilgan raqam; ko'plik ko'rsatkichi; affiks; allomorf

Hozirgi turkiy tilshunoslik turkiy tillarning fonologik, grammatik va leksik tarkibidagi turli hodisalarning tabiati va mohiyatini tushunish borasida salmoqli yutuqlarga erishmoqda [11; 13; 16; 18].

Barcha turkiy tillarda mavjud bo'lgan ko'plik kategoriyasi, avvalo, morfologik ko'rinishga ega bo'lib, -lar affiksi va uning turli talafuz variantlari asosida shakllanadi. Chuvash tilida ko'plik shakli -sem / -sen affiksi yordamida ifodalanadi. Ushbu ko'plik shaklini yasovchi qo'shimchalarning funksional xususiyatlari turli nutq sharoitlarida qo'llanilishi asosida tahlil qilgandagina ochiladi. -lar affiksi va uning variantlari, otlar, kishilik olmoshlari, harakat nomlari va 3-shaxs fe'llariga qo'shilib, ko'plik shaklini hosil qiladi va ko'plik ma'nolarini ifodalaydi[1]. Son kategoriyasi, turkiy tillarning grammatik tarkibida muhim o'rin tutib, deyarli butun gap bo'laklarini qamrab oladi. Son kategoriyasining lingvistik kategoriyalar tizimidagi o'rni uning nominativ (substantiv) xususiyati bilan ajralib turadi [9]. Shuning uchun ham ot so'z turkumi nutqda ko'plikni ifodalashda asosiy nutqiy bo'lak hisoblanadi.

Turkiy tillarda -lar affiksi umumiy xarakterga ega bo'lib, chuvash tilidan boshqa barcha qadimiy va zamonaviy turkiy tillarda keng qo'llaniladi. -lar affiksining kelib

chiqishi ko'plab turkologlarning e'tiborini tortgan va ularning asarlarida keng muhokama qilingan.

-lar affiksining genezisi haqidagi dastlabki tadqiqotlar O.Betling tomonidan amalga oshirilgan bo'lib, u -lar affiksining birinchi tarkibiy elementi -l ni yoqut tilidagi -la affiksi bilan bog'lashga harakat qilgan. [10]. Keyinchalik bu g'oya V. Kotvich tomonidan davom ettirilib, olim -lar ko'plik affiksidagi birinchi tarkibiy element -l ning etimologik bog'lanishlarini ancha chuqur yoritishga muvaffaq bo'ladi. U -lar affiksining birinchi tarkibiy elementi -l tovushini o'xshash nafaqat yoqut tilidagi birlik kelishigi -luun affiksida, balki -la, -lan kelishiklari va sifat-dosh affikslari -lu, -lux, -laax bilan, jamlovchi sonlar -a (u)i, -la bilan ham, sifat-larning qiyosiy darajasi va ravish yasovchi -laj, -lu va boshqa qo'shimchalar bilan ham bog'lab yoritishga urinadi hamda tahlil uchun mo'g'ul va tungus-manjur tillaridagi misollarni oladi [12].

A. M. Kazembek -lar affiksini mo'g'ul tilidagi -nar bilan qiyoslaydi. Muallif turkiy tillardagi -lar affiksi bilan mo'g'ul tilidagi -nar affiksining kelib chiqishini bir deb hisoblaydi va muallifning bu qiyosini o'rinsiz deb bo'lmaydi. A.M.Kazembekning tadqiqotlarini turkologiyada morfonologiya va -lar affiksining kelib chiqishi haqidagi ilk fikrlar sifatida baholash mumkin [2].

N. Poppe taxminiga ko'ra, -lar affiksi ikki mustaqil ko'plik affiksi -la va -r ning qo'shilishi natijasida hosil bo'lgan, -r affiks hozir ham jamlovchi ko'plikning maxsus ko'rsatkichi sifatida qaraladi [14].

D. Sinor esa turkiy tillarda -z ning ustunligi va -r ning ikkinchi darajaliligi haqidagi farazga asoslanib, -lar affiksi tarkibidagi -r elementini umumiy oltoycha -r jamlovchi ko'plik affiksining davomi deb hisoblamagan.

Olim oltoy ko'plik ko'rsatkichi -r turkiy tillarda -z tarzida aks etishini ta'kidlaydi [17]. Shu sababli, u -r elementini turkiy tillardagi er "kishi, erkak" so'zi bilan bog'lagan M. Rasänenga hayrixohlik bildiradi [15].

Turkiy tillarda -r ning ustunligi -z ning ikkinchi darajaliligi haqidagi farazga tayangan A.N.Kononov esa jamoa-ko'plik ko'rsatkichi -r chuvash tilidagina saqlanib qolganligini ta'kidlaydi: ere-r "biz", eze-r "siz". Muallifning fikricha, ko'plik ko'rsatkichi -r affiksi oltoy tilidagi 2-shaxs egalik affiksi tarkibida ham saqlanib qolgan: -yar / -ger <* n -ny / -ng + -ar / -er: ada-yar "otang", tuva, xakas, qirg'iz tillarida -* nar, -* ner <* n + -ar / -er: ata-nar "otang". Bu affiksning ikkinchi

elementi (-r)ning kelib chiqishini tushuntirish uchun -lar / -ler> -ar / -er affikslariga tayanish mumkin. -r affiksi jamlovchi-ko'plik ko'rsatkichi sifatida rus tiliga eski turkiy tildan o'zlashgan boyar-in bol-ar <boyla + r so'zi tarkibida uchraydi. -r affiksi jamoa-ko'plik ko'rsatkichi sifatida tungus va mo'g'ul tillarida keng qo'llaniladi. Natijada, A. N. Kononov ham -lar affiksi ikki umumiy oltoy ko'rsatkichlari l + r umumiylik- jamoaviy-ko'plik qo'shimchalarining birikishi natijasida hosil bo'lgan degan xulosaga keladi [4].

J.G.Keyikbayevning fikricha, ko'plik shakli -lar tarixan birlamchi -l dan rivojlangan. Lekin turkiy tillarda ko'plik qo'shimchasidagi birlamchi -l bora-bora o'zining ko'plik ma'nosini yo'qota borgan. Shuning uchun ham, umumiy qonuniyatlar natijasida -l asosida -a / -e aniqlik ko'rsatkichi shakllanadi va buning natijasida qorachay-balkar tilidagi otlarda, qirg'iz tilida esa fe'l shakllarida ko'plik ma'nosini saqlab qolgan -la / -le affiksi hosil bo'ladi. Boshqa turkiy tillarda -la / -le affiksiga qadimgi ko'plik qo'shimchasi -r qo'shilgan. [3]

F.A.G'aniyev -lar affiksi ikki: -li va -r affikslarining qo'shib ketishi natijasida hosil bo'lgan, deb hisoblaydi. Bunda -li affiksi mansublikni ifodalagan, -r esa ko'plik ko'rsatkichi vazifasini bajargan [8].

Biroq, nima uchun jamlovchi ko'plikning birinchi affiksi -l jamlovchi ko'plikning ikkinchi ko'rsatkichi -r bilan qo'shilgani noaniqligicha qolmoqda? B. A. Serebrennikov buni turkiy tillarda o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan -la mavjudligi bilan tushuntirishga harakat qildi. Buni uning turkiy tillardagi qoldiqlari ham tasdiqlaydi. Bu reliktlarga, eng avvalo, bir-la "birga", "birgalikda" shaklini kiritish mumkin. Bu affiks boshqa jamlovchi -n yoki -un affiksi bilan murakkablashadi, natijada esa be-la-n kabi morfemik shakllarni hosil qiladi. -la affiksi yoqut tilidagi -lan affiksida, masalan, Anna-lan "Anna bilan", shuningdek, bulqor tilidagi jamlovchi -len affiksida (masalan, ekew-len "birga") mavjud.

Shunday qilib, ko'plab turkologlarning asarlarini tahlil qilish asosida, lar affiksi jamoaviy ko'plikning ikkita ko'rsatkichidan - l va -r. dan tashkil topgan degan xulosaga kelish mumkin. Qadimgi jamlovchi ko'plik affiksi -lga boshqa bir ko'plik affiksi -r ning qo'shib kelishiga asosiy sabablardan biri, shubhasiz, qadimiy jamlovchi ko'plik ko'rsatkichi -la affiksi va birgalik affiksi -la o'rtasidagi omonimiyani yo'q qilishga intilish bo'lgan. -lar affiksi chuvash tilidan tashqari

barcha qadimgi va hozirgi turkiy tillarda qo'llanadi. Bu umumturkiy ko'plik ko'rsatkichi keng iste'molda bo'lib, ko'p ma'noli morfologik vosita hisoblanadi.

Foydlanilgan adabiyotlar

1. Айдарова С. Х. Интерферентные ошибки на начальном этапе обучения туркменских студентов татарскому языку // Филология и культура. 2012. № 3. С. 7-9.
2. Казембек А. М. Общая грамматика турецко-татарского языка. 2-е изд-е. Казань: Типография Казанского университета, 1846. 467 с.
3. Киекбаев Дж. Г. Основы исторической грамматики урало-алтайских языков. Уфа: Китап, 1996. 367 с.
4. Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1960. 446 с
5. Сагдиева Р. К. Аффиксы как средства выражения конкретизирующих отношений в татарском языке: автореф. дисс. .. к. филол. н. Казань, 2000. 22 с.
6. Сагдиева Р. К. Роль аффиксов направительного падежа в образовании конкретизирующего отношения между именами существительными и глаголами в татарском языке // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2015. № 7 (49). Ч. 1. С. 153-155.
7. Серебренников Б. А. О некоторых частных деталях процесса образования аффикса множественного числа –лар в тюркских языках // Совет. Тюркология. 1970. № 1. С. 49-53.
8. Татарская грамматика. Казань: Татарское кн. изд-во, 1997. Т. II. 397 с.
9. Фаттахова Р. Ф. Категория числа в современном татарском литературном языке. Казань: Gumanitarya, 2004. 151 с.
10. Bohtlingk O. Ueber die Sprache der Jakuten. Grammatik, Text und Wortenbuch. St.-Pb., 1851. 184 s.
11. Islamova E. A., Safonova S. S., Bolgarova R. M. Written Records of the Kazan Region of the XVI century: Historical, Lexicological and Lexicographical Aspects // Journal of Language and Literature. 2014. № 5 (4). P. 321-324.
12. Kotwicz W. Les pponals dans les langues altaïques. Krakow, 1936. 254 s.
13. Nurieva F. Sh. Literary Language of the Golden Horde: Norms and Variations // Life Science Journal. 2014. № 10 (11). P. 713-717.

14. Poppe N. Plural Suffixes in the Altaik Languages // Ural-Altaische Jahrbucher. 1952. № 3-4. P. 64-70.
15. Rasanen M. Aus der Turkischen Formenlehre. Helsinki, 1939. 277 s.
16. Sattarova M. R., Zamaletdinov R. R., Nurmukhametova R. S. Variants of phoneme /a/ in Tatar lingual areal // Life Science Journal. 2014. № 11 (10). P. 657-660.
17. Sinor D. On Some Ural-Altaik Plural Suffixes // Asia Major N. S. 1952. № 7. P. 89-96.
18. Yusupova A. S., Galiullina G. R., Denmukhametova E. N. Representation of national mentality in Turkic-Tatar vocabulary //Life Sci J. 2014. № 11 (7). P. 506-508.

